

The Effect of Syntactic Probability on al-Istishhād

Abdulkadir Kışmır^{1,a,*}

¹ Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Rize/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 05/02/2024

Accepted: 23/05/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Efforts to determine the general rules of Arabic have spread over a long historical period. Both early time nahw scholars and later period linguists actively participated in these studies by effectively using the materials provided by the Arabic language. However, linguists have followed different methods regarding the acceptance of linguistic materials. This situation has sometimes led to heated debates among grammarians. These debates have arisen either due to the uncertainty about which period the linguistic data belongs to, whether it was obtained from fusha Arabic speakers, or whether it is specific to any tribe, or whether the fusha material came with a sahih sanad, or they occurred due to the content of linguistic material put forward as evidence. Thus, the idea that the linguistic data must meet certain conditions to be generally accepted has emerged. Especially, the idea that the expression to be presented as evidence by the nahw scholar in the linguistic material he/she deals with should be suitable for the given situation shows that the linguistic data undergoes textual criticism. This article discusses the probability which opens the door to different interpretations of an expression in the linguistic material presented as evidence and is considered a kind of criticism. The probability has been considered by many grammarians as a defect that hinders the ihtijāj. However, it is also observed that such linguistic material is used in the process of al-istiḥād. Therefore, some grammarians, such as Abū Ḥayyān, have stated that such evidence should not be considered. However, the different interpretations of grammarians about whether there is a probability in any linguistic text bring up the problem of whether the probability is used objectively. Our aim is to reveal the perspective of the objective value of this rule, which is expressed as "The presence of probability in linguistic evidence prevents istiḥād with it." and evaluates the suitability of linguistic data for istiḥād through the probability. The issue is significant because probability is considered a situation that affects the istiḥād activity. In this article, which uses the literature review method and is thought to be different from existing academic studies, after touching upon the historical process of the probability, this concept is examined under different headings, and although there are statements that the probability requiring the rejection of evidence should be strong and distant possibilities should not be considered, the discussions among linguists about whether the evidence expresses probability or not cannot be resolved objectively because criteria have not been established. Thus, an attempt is made to reveal the objective value of the requirement that the probability in linguistic evidence prevents the istiḥād. In this article, which is based only on the probability among the different situations that prevent istiḥād, it has been concluded that the rule in question is used by grammarians but cannot be attributed to objective criteria. Because, even in the example given on the subject in the methodological Nahw works, the existence of the probability is discussed.

Keywords: Arabic Language, Nahw, Istishhād, Probability, Linguistic Material.

Nahvî İhtimâlin İstîşhâda Etkisi

Süreç

Geliş: 05/02/2024

Kabul: 23/05/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ÖZ

Arapçanın genel kaidelerini tespit etme çabaları uzun bir tarihi sürece yayılmıştır. İlk dönem nahiv âlimlerinin yanı sıra müteahhir dil bilginleri de Arap dilinin kendilerine sunmuş olduğu materyalleri kullanarak bu çalışmalarda etkin bir şekilde rol almışlardır. Fakat dil bilginleri dilsel malzemenin kabulü hususunda farklı yöntemler izlemişlerdir. Bu durum ise nahivciler arasında bazen sert tartışmalara neden olmuştur. Bu münakaşalar ya dilsel verinin hangi döneme ait olduğu, fasih Arapça konuşanlardan alınıp alınmadığı, herhangi bir kabileye özgü olup olmadığı veya eldeki fasih malzemenin sahil bir senetle gelip gelmediği gibi Araplara nispetinin doğruluğunu tespit etmeye ya da delil olarak ileri sürülen dilsel materyalin içeriği sebebiyle meydana gelmiştir. Böylece dilsel verinin kabulü için bazı şartları haiz olması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. Özellikle nahiv âliminin ele aldığı dilsel materyalde şahid olarak sunacağı ifadenin konuya dair verilen duruma uygun olması gerektiği düşüncesi dilsel verinin metin tenkidinden geçtiğini göstermektedir. İşte bu makale, şahid olarak sunulan dilsel malzemede yer alan bir ifadenin farklı yorumlanabilmesine kapı açan ve bir nevi metin tenkidi sayılan ihtimâl kavramını ele almaktadır. İhtimâl, birçok nahiv âlimi tarafından ihticâca engel bir kusur telakki edilmiştir. Buna rağmen böylesi dilsel malzemenin istîşhâd faaliyetinde kullanıldığı da görülmektedir. Bu yüzden Ebû Hayyân gibi bazı nahivciler bu tür delillerin dikkate alınmaması gerektiğini dile getirmişlerdir. Lakin herhangi bir dilsel metinde ihtimâlin olup olmadığına yönelik nahivcilerin farklı yorumları, ihtimâl kavramının objektif bir şekilde kullanılıp kullanılmadığı problemini gündeme getirmektedir. Amacımız “Dilsel delillerde ihtimâlin olması onunla istîşhâd engeller.” şeklinde ifade edilen ve dilsel verinin istîşhâda uygunluğunu ihtimâl kavramı üzerinden değerlendiren bakış açısının nesnel değerini ortaya koymaktır. İhtimâlin istîşhâd faaliyetini etkileyen bir durum kabul edilmesi sebebiyle konu önem arz etmektedir. Literatür taraması yöntemi kullanılan ve mevcut akademik çalışmalardan farklı olduğu düşünülen bu makalede ihtimâl kavramının tarihi sürecine temas edildikten sonra farklı başlıklar altında bu kavram irdelenmiş, delilin reddini gerektirecek ihtimâlin güçlü olması ve uzak ihtimâllerin dikkate alınmaması gerektiğine dair söylemler olmasına rağmen bu konuda objektif kriterler belirlenemediğinden delilin ihtimâl ifade edip etmediğine yönelik dilsel verindeki tartışmalar örneklerle izah edilmiştir. İstîşhâda engel farklı durumlar arasından sadece ihtimâli esas alan bu makalede söz konusu kuralın nahiv âlimleri tarafından kullanıldığı fakat objektif kriterlere bağlanmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Zira nahiv usulü eserlerinde konuya dair verilen örnekte bile ihtimâlin varlığı tartışma konusu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Nahiv, İstîşhâd, İhtimâl, Dilsel Materyal.

a

abdulkadir.kismir@erdogan.edu.tr

0000-0001-5297-0138

Citation / Atf: Kişmir, Abdulkadir. “Nahvî İhtimâlin İstîşhâda Etkisi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 264-283. <https://doi.org/10.18505/cuid.1432192>

Giriş

Nahivcilerin Arap diline ait kuralların tespitinde kullandıkları en önemli kaynak, fesâhatine güvenilir Arapların sözlerinden deliller getirmek olarak tanımlanan semâ'dır.¹ Dilsel kuralların tespiti için çaba sarf eden nahiv âlimleri iki türlü dilsel malzemeyle karşılaşmışlardır. Bunlardan biri zâhir olarak ifade edilen ve istinbât faaliyetinde herhangi bir probleme neden olmayan açık ve anlaşılır dilsel veriler, diğeri ise nassın zâhirinden kolay elde edilemeyen dolayısıyla tevîle ihtiyaç duyan dilsel malzemelerdir.² Gramer çalışmaları konusunda titiz âlimler ikinci tür metinleri tevîl ederek dilde genel kaide ve kurallara uygun hale getirmeye çalışmışlardır.³ Dolayısıyla bu metinler aslında Arap dili gramer çalışmalarına doğrudan kaynak teşkil etmeyen dilsel malzemelerdir. Bununla beraber bu tür malzemeler nahiv eserlerinde yer bulmuştur. Fakat bu rivayetler nahiv bilgileri arasında tartışmalara sebep olmuştur. Bu makale birçok nahiv âlimi tarafından dilsel malzemenin hüccet kabul edilmesini engelleyen ve nahiv tartışmalarına zemin hazırlayan ihtimâl kavramını ele almaktadır. İhtimâl içeren dilsel malzemenin hüccet değeri, tarihi süreci, diğer delillere etkisi ve nahivcilerin şahid olarak sunduğu dilsel malzeme ihtimâlin var olup olmadığına yönelik tartışmaların bir neticesi olarak bu şartın nesnellığı gibi konular çalışmanın içeriğini oluşturmaktadır.

Gerek ülkemizde gerekse Arap dünyasında ele alınan konuyla alakalı çalışmalar yapılmıştır. Özellikle İsmâ Muhammed Nâsır el-İsmâ tarafından kaleme alınan *Min kavâ'id-i-tevcîhi'l-istidlâliyye: İzâ de hale'd-delîle'l-ihimâl sekata bihi'l-istidlâl* adlı çalışma diğerlerine nazaran konuyu daha geniş bir çerçevede ele almıştır. Fakat bu ve diğer çalışmaların daha çok tevîl kavramı etrafında şekillendiği ve tevîl veya ihtimâlin sebepleri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Örneğin hazif, ziyâde, takdîm-tehîr, manaya hamletme ve mahalli ve takdîrî irab gibi nahvî tevîl veya ihtimâl yollarını konu edinmişlerdir. Bazı çalışmalar ise genel olarak ihtimâlin Kur'ân'ın anlam yönüne etkisini ele almıştır. Nahiv usulü eserlerinde ise genellikle ihtimâl kavramının metin tenkit sebebi olarak kullanıldığına kısaca değinilmiştir.⁴ Makalemizde nahiv ilminde ihtimâlin genel kaidelerin tespit sürecine etkisi tartışılmıştır. Önceki çalışmalardan farklı olarak makalemizde "*Dilsel delillerde ihtimâlin olması onunla istişhâdi engeller.*" şeklinde dilsel bir kaidenin oluşmasına sebep olan ihtimâlin nahiv meselelerinde objektif bir şekilde uygulanıp uygulanmayacağına dair bir sonuca ulaşmayı hedeflemektedir.

¹ Ebü'l-Berekât Kemâluddîn b. Muhammed Enbârî, *el-İğrâb fi cedeli'l-irâb ve Lüme'u'l-edille*, thk. Saîd el-Afgânî (Suriye: Matba'atü'l-Câmi'ati's-Sûriyye, 1958), 81.

² Ahmed b. Nezzâl Şemmerî, *el-İstidlâl 'inde'n-nühât* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2019), 2/776.

³ İrfân Antono, *Mefhûmu't-te'vîl fi 'ilmi'n-nahv* (Yogyakarta: Câmi'atü Suna Kâlicâkâ, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 59.

⁴ Konu ile ilgili yapılan diğer çalışmaların bazıları şunlardır: Alî Şedhân Yâsir, "İhtimâlü'n-nahvî ve eseruhü fi'l-ma'ne'l-Kur'ânî", *el-Mecelletü'd-Düveliyeye li'l-Ülûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye* 35 (2022), 14-29; Hayriyye Abdullâh Muhammed Elmeî, *Esbâbü'l-ihimâl fi'l-hükmi'n-nahvî* (Mısır: Câmi'atü'l-Ezher, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Hayriyye Abdullâh Muhammed Elmeî, "el-İhtimâlü'n-nahvî: Mefhûmuhû ve'l-mustalahâtü'l-mütedâhiletü me'ahu", *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Arabiyye* 39/5 (2019), 2643-2670; Arafa Abdulkâim Ahmed Abdurrahmân, "Revâfî'u'l-ihimâl fi'n-nahvi'l-Arabî", *Havliyyetü Külliyyeti'l-Lugati'l-Arabiyye* 12/24 (2020), 12105-12184; Muhsin Hüseyin Alî, "el-ihimâl fi'l-cümleti'l-Arabiyye", *Mecelletü Câmi'ati Bâbil* 9/1 (2004), 1-26; İbtihâl Muhammed el-Bâr, "et-Te'vîlü'n-nahvî ve devruhü fi fehmi'n-nüsûs", *Mecelletü Buhûsi Külliyyeti'l-Âdâb* 107 (2016), 3-16; Said b. Muhammed b. Alî Âli Mûsâ - Abdulğânî Şevkî Mûsâ el-Edbeî, "et-Te'vîlü'n-nahvî 'inde İbn Cinnî fi'l-Fesr Şerhu İbni'l-Cinni'l-Kebîr 'alâ Dîvâni'l-Mütenebbî", *Mecelletü Câmi'ati Tayyibe* 22 (2019), 138-170; Antono, *Mefhûmu't-te'vîl*; Bedr Sened Melih Sümeyhân, *el-İhtimâlâtü'n-nahviyye 'inde Ebî Cafer en-Nehâs fi tevcîhi's-şevâhidi'l-Kur'âniyye fi dav'i'n-nazariyyeti'l-efdalîyyeti'l-lugaviyye* (Mute: Câmi'atü Mute, Doktora Tezi, 2016); Şehmus Ünverdi, *Arap Dili Nahvinde Te'vîl* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020); Şehmus Ünverdi, "Kaide Dışı Kullanımların Kaide altına Alınması: Nahvî Tevîl", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (2021), 111-131.

İhtimâl Kavramı ve Tarihi Süreç

İhtimâl, zihnin iki şey arasında kalmasına sebep olan ve onun tek bir tarafa yönelmesini engelleyen bir seçeneğin olmasını ifade eder.⁵ Arap gramerine yönelik eserlere bakıldığında ihtimâlin *tevehhüm*, *cevâz* ve *imkân* anlamında kullanıldığı görülmektedir.⁶ Nahiv âlimi tarafından ele alınan dilsel bir malzeme farklı dilbilgisel yorumlar içerebilmektedir.⁷ Bu durum ise onunla kati bir hükme varılmasını engellemektedir.

Gerek ilk dönem gerekse sonraki dönemlerdeki nahiv ulemâsı ihtimâl içermesi sebebiyle birçok dilsel malzemeye ihtiyatla yaklaşmışlardır.⁸ Örneğin Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb*'ında bu durum görülmektedir. Şöyle ki Sîbeveyhi hem isim hem de fiilde müşterek -aralarında tegallüb olmayan- vezinlerde fiilden menkûl alem bir ismin munsarif olduğunu kabul etmektedir. Fakat kendisi Îsâ b. Ömer es-Sakâfi'nin (öl. 149/766) bu konuda farklı düşündüğünü zikretmektedir. Sakâfi'ye göre bu şekil menkûl alemlerin gayr-i munsarif kullanıldığına dair

أنا ابنُ جَلَا وطلَّاع الثَّنَايَا مَتَى أَضَعَ الْعِمَامَةَ تَعْرِفُونِي
[البسيط]⁹

Zor işlerin adamı Celâ'nın oğluyum ben, çıkardığımda sarığı tanırınız beni.

şeklindeki beyt istişhâda uygundur. Zira ona göre beyitte yer alan جَلَا kelimesi gayr-i munsarif kullanılmıştır. Fakat Sîbeveyhi söz konusu kelimeyi hikâye olarak değerlendirmekte ve “أنا ابن الذي جَلَا يقال له: جَلَا” ihtimâline vurgu yaparak Sakâfi'ye katılmadığını belirtmektedir. Sîbeveyhi'ye göre جَلَا mazi fiil olup beyitte mahkî irab olarak yer almaktadır.¹⁰ Görüldüğü üzere Sîbeveyhi Sakâfi'nin delil olarak sunduğu beyitte farklı bir ihtimâle dikkat çekerek söz konusu vezindeki kelimenin munsarif kullanıldığına hükmetmiştir.

⁵ Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 17.

⁶ Abdurrahmân, “Revâfi‘u'l-İhtimâl”, 12111.

⁷ Yâsir, “İhtimâlü'n-nahvî”, 15. İhtimâlin zân ve şekk ile bağlantılı olduğu da söylenmiştir. bk. Elmeî, “el-İhtimâlü'n-nahvî”, 2645.

⁸ Abdurrahmân, “Revâfi‘u'l-İhtimâl”, 12112.

⁹ Beyit muhadram şairlerden Süheym b. Vesîl'e (öl. 60/680) nispet edilmiştir. bk. Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *İştikâk*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991), 224; Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed Aynî, *el-Mekâsidü'n-nahviyye fi şerhi şevâhidi şürûhi'l-Elfiyye*, thk. Alî Muhammed Fâhir, Ahmed Muhammed Tevfik es-Sûdânî (Kahire: Dâru's-Selâm, 2010), 1/56; Muhammed b. Muhammed Hasen Şürrâb, *Şerhu şevâhidi's-şîriyye fi ümmâti'l-kütübi'n-nahviyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2007), 3/212.

¹⁰ Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 3/206, 207. Müteahhir birçok nahiv âlimi bu konuda Sîbeveyhi'ye katılmışlardır. bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Vellâd, *el-İntisâr li Sîbeveyhi 'ale'l-Müberred*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 1/225; Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Verrâk, *İlelü'n-nahv*, thk. Mahmûd Câsim Muhammed ed-Dervîş (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 467; Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Ya'îş b. Alî İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, thk. İmîl Bedî Yâkub (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1/172, 2/252, 255; Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Endelüsî İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiyye*, thk. Abdulmunim Ahmed Herîdî (Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1982), 3/1467; Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed Nâzirü'l-Ceyş, *Temhîdü'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâid*, thk. Alî Muhammed Fâhir (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 3/3987; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ Şâtîbî, *el-Mekâsidü's-şâfiyye fi şerhi hulâsati'l-Kâfiyye (Şerhi Elfiyye İbn Mâlik)*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn vd. (Mekke: Ma'hedü'l-Bühûsi'l-İlmiyye, 2007), 5/649; Aynî, *el-Mekâsidü'n-nahviyye*, 2/859; Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh Ezherî, *Şerhu't-Tasrih 'ale't-Tavdîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 2/338.

İhtimâl her ne kadar ilk dönem nahiv bilginlerinden bu yana metin tenkidine yönelik kullanılsa da bu konuda genel bir kural sayılabilecek ifadenin önce Enbârî (öl. 577/1181) daha sonra da Ebû Hayyân (öl. 745/1344) tarafından dile getirildiği söylenebilir. Enbârî metin tenkidi yollarından saydığı¹¹ bu durumu *el-İnsaf* adlı eserinde “إذا جاء أن يحمل البيت على وجه سائغ في العربية فقد سقط الاحتجاج به”¹² “*Sahih bir tevîl ihtimâline açık bir beyit ile ihticâc yapılamaz.*”¹² ifadesiyle aslında dilsel bir kaide ortaya koymuştur. Ebû Hayyân ise Enbârî’den daha genel bir ifade kullanmıştır. O, “إذا دخل الدليل الاحتمال” “*Dilsel delillerde ihtimâlin olması onunla istişhâdı engeller.*” ifadesiyle ihtimâle açık herhangi bir dilsel malzemenin istidlâl faaliyetinde kullanılmayacağını aktarmıştır.¹³ Süyûtî (öl. 911/1505) ise nahiv usulüne dair kaleme aldığı eserinde bu konuda Ebû Hayyân’ı işaret etmiştir.¹⁴ Gerçekten de Ebû Hayyân *et-Tezyîl* adlı eserinde bu kural çerçevesinde çok sayıda dilsel malzemenin istişhâda elverişli olmadığını vurgulamıştır.¹⁵ Özellikle delilin tevîle ihtiyaç duyduğu durumlarda dilsel şâhid olarak kullanılmasının doğru olmadığını birçok kez dile getirmiştir. Zira ona göre sadece genel kurallara aykırı olmayan deliller ile istişhâd faaliyeti yürütülebilir.¹⁶ Örneğin Ebû Hayyân, İbn Mâlik’in (öl. 672/1274) şâhid olarak sunmuş olduğu

وإني رأيتُ الصَّامِرِينَ مَتَاعَهُمْ يَمُوتُ وَيَفْنَى فَاَرْضَخِي مِنْ وَعَائِيَا
[الطويل]¹⁷

Cimrilerin mallarının bitip tükendiğini gördüm, bu sebeple onlara birazcık azık ver.

şeklindeki beyti bu gerekçeyle tenkit etmiştir. İbn Mâlik’e göre yukarıdaki beyit cemi bir isimden sonra gelen fiilin müfret gelebileceğine örnek olarak verilebilir. Zira İbn Mâlik şâirin يموت ve يفنى fiilleri ile çoğul kastettiğini iddia etmiştir. Çünkü ona göre bu fiiller الصامرين kelimesi ile bağlantılıdır.¹⁸ Fakat Ebû Hâyyân الصامرين kelimesinden bedel olma ihtimâle vurgu yapmıştır. Zira beytin “فإني رأيتُ متاع الصامرين ينفد ويفنى” şeklinde takdirini mümkün görmüştür. Bu sebeple kendisi, İbn Mâlik’in naklettiği beytin ihtimâle açık olduğunu zikrederek böylesi deliller ile “الزيدون خرج” örneğindeki gibi genel kurallara aykırı kullanımların doğru olmadığını belirtmiştir.¹⁹

¹¹ Enbârî, *el-İğrâb ve Lüme‘u’l-edille*, 49.

¹² Ebû’l-Berekât Kemâlüddîn b. Muhammed Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilî’l-hilâf beyne’n-nahviyyîne’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beirut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2012), 1/52.

¹³ Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl fi şerhi kitâbi’t-Teshîl*, thk. Hasen Hindâvî (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1997), 1/166, 3/145, 4/243; Ebû Hayyân’ın ihtimâl bildiren delillerin istişhâd faaliyetinde kullanılmayacağına dair sözleri aslında çok daha önceleri bir fıkıh usûl kaidesi olarak söylenmiş ve bu genel kural İmâm Şâfî’ye (öl. 204/820) nispet edilmiştir. bk. Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs Karâfî, *Kitâbü’l-furûk, Envâru’l-burûk fi envâi’l-furûk*, thk. Muhammed Ahmed Serrâc, Alî Cuma Muhammed (Kahire: Dâru’s-Selâm, ts.), 2/518; Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed İbnü’t-Tayyib el-Fâsî, *Feyzu neşri’l-inşirâh min ravzi tayyil-iktirâh*, thk. Mahmûd Yûsuf Feccâl (Dubai: Dâru’l-Buhûs, 2000), 641.

¹⁴ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-İktirâh fi usûli’n-nahv ve cedelihi*, thk. Mahmûd b. Yûsuf Feccâl (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 2013), 229.

¹⁵ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 1/93, 110, 283; 2/255; 3/23, 79, 212, 305, 320; 6/22, 360.

¹⁶ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 2/82, 90.

¹⁷ Beyit Manzûr ed-Dübeyrî’ye (öl. [?]) nispet edilmiştir. bk. İmil Bedî Yakûb, *el-Mu‘cemu’l-mufassal* (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1996), 8/314.

¹⁸ Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Endelüsî İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, thk. Abdurrahmân es-Seyyid, Muhammed Bedevî (Kahire: Dâru Hecer, 1990), 1/127.

¹⁹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 2/150.

Herhangi bir dilsel malzemedeki ihtimâl bir lafzın mücmel olmasına sebep olduğundan²⁰ delili zayıf düşürmektedir. Bundan dolayı Ebû Hayyân'a göre özellikle müteahhir bazı nahivcilerin böylesi deliller ile Arapçada genel geçer kurallar tespit etmek istemeleri kabul edilemez.²¹

İhtimâl İçeren Dilsel Malzemenin Genel Kurallara Aykırı Olup Olmaması

Nahiv âlimlerinin ihtimâl içermesi sebebiyle tenkit ettiği dilsel malzemelerdeki hükümler genel kurallara aykırı olmayabilir. Çünkü nahiv eserlerinde dilde genel geçer sabitelere aykırı olmayıp ihtimâlden dolayı ihticâca uygun bulunmayan deliller de mevcuttur. Fakat delilin dil kaidelerine aykırı olması durumunda tevîl zorunludur.²² Zira tevîle aslında Ebû Hayyân'ın da ifade ettiği gibi mevcut kaideye aykırı durumlarda müracaat edilir.²³ Tevîlde nassı zâhirin dışına hamletme ve var olan kaideye uygun düşürme çabası vardır.²⁴ Dolayısıyla ihtimâl ifadesi daha geniş bir kavramdır. İhtimâl kavramından da anlaşılacağı üzere bir delilde farklı seçeneklerin bulunmasını ifade eder. Bu farklı seçenekler dilin doğası gereği dilsel malzemedeki mümkün olabilir. Örneğin bir âyette aynı kelime farklı irab ihtimâli içerisinde değerlendirilebilir ve bu durumlar genel kurallara aykırı olmayabilir. Örneğin ²⁵”فَإِنْ لَمْ يُصْبِهَا وَأَبْلُ فَطَلَّ“²⁵ âyetinde yer alan طَلَّ kelimesi mübtedâ, haber ve fâil olarak irab edilebilir.²⁶ Bu sebeple haberi mahzûf mübtedâyâ delil olarak getirilmesi durumunda ihtimâlden dolayı istişhâda elverişli kabul edilmez. Fakat görüldüğü üzere bu durumlar genel kurallara aykırı değildir.²⁷

Bu konuya ربما edatındaki ما kelimesinin konumu örnek verilebilir. Bazı nahiv âlimleri ما kelimesinin nekre-i mevsûfe olarak Arapçada yer bulduğuna dair

رَبَّمَا تَكَرَّرَ النَّفُوسُ مِنَ الْأَمْرِ لَهُ فَرَجَةٌ كَحَلِّ الْعَقَالِ
[الخفيف]²⁸

Nefsin hoşlanmadığı nice şeyler vardır, onlardan deve ipinin çözülmesi gibi kurtulmak kolaydır. şeklindeki beyti delil olarak sunmaktadırlar. Onlara göre ما, burada شَيْءٍ anlamındadır ve beyit “رَبُّ شَيْءٍ تَكَرَّرَ...” şeklinde anlaşılmıştır. Bu durumda ise ما'dan sonra gelen cümle onun sıfatı

²⁰ Abdurrahmân, “Revâfi‘u'l-ihimâl”, 12112.

²¹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 2/82.

²² Enbârî'ye göre dildeki asılların karışmaması için bu önemlidir. bk. Enbârî, *el-İnsâf*, 2/373.

²³ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 4/300.

²⁴ Muhammed İd, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî fi nazari'n-nühât ve ra'y İbn Madâ ve dav'i'l-lugati'l-hadîs* (Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 1989), 157; Ünverdi, *Arap Dili Nahvinde Te'vîl*, 7; Ünverdi, “Kaide Dışı Kullanımların Kaide altına Alınması: Nahvî Tevîl”, 116.

²⁵ el-Bakara 2/265.

²⁶ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî İbn Âdil, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 4/401.

²⁷ Tevîl ve ihtimâl lafızları ise nahiv eserlerinde ortak kullanılır. Tevîl lafızları için bk. Alî Ebû'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî* (Kahire: Dâru Ğarîb, 2006), 245.

²⁸ Beyit Ümeyye b. Ebi's-Salt'a (öl. 8/630) aittir. bk. Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ebî Rabîa Ümeyyye b. Ebi's-Salt, *Dîvânu Ümeyye b. Ebi's-Salt* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1934), 50.

olmaktadır.²⁹ Bu konuda İbn Mâlik de diğer nahiv âlimlerine katılmıştır.³⁰ Meseleyi ele alan Ebu Hayyân söz konusu beyitte geçen ما'nın mevsûfe olmasının yanı sıra mâ-i müheyyie olma ihtimâline vurgu yaparak delilin kati olmadığını iddia etmiştir. Ona göre beyitte yer alan zamirin mahzûf bir mefule dönme ihtimâli mevcuttur. Buna göre beyt “رُبُّ تَكَرَّهُ النَّفُوسُ شَيْئًا مِنَ الْأَمْرِ” şeklinde takdir edilebilir. Bu durumda شَيْئًا kelimesi mefuldür. ما ise müheyyie olarak hazfedilmiş mefule işaret etmektedir. Ebû Hayyân bahsi geçen beyitteki durumun ihtimâl ifade ettiğini söyleyerek yukarıda zikredilen “إذا دخل الدليل الاحتمال سقط به الاستدلال” ifadesini tekrarlamaktadır.³¹

Görüldüğü üzere ما'nın nekre-i mevsûfe olarak kullanılması Arapçada bilinen bir durum olmasına rağmen Ebû Hayyân'a göre zikredilen beyitte bu durum kati olmadığından delil olarak ileri sürülemez. Bu durum genel kurallara aykırı olmasa bile ihtimâl bildiren beytin reddini gerektirir. Dolayısıyla ihtimâl aslında tevîli zorunlu kılan veya kılmayan şeklinde iki kısma ayrılır.³² Eğer dilde varlığı kabul edilen ve üzerinde birçok nahivci tarafından icma edilen bir kurala aykırı bir durum varsa tevîle ihtiyaç duyulur ve bu zorunludur. Diğer taraftan bir dilsel metinde farklı seçenekler bulunabilir ve bunlar genel kurallara aykırı olmayabilir.

İhtimâlin Şiire Özgü Olmaması

Nahiv âlimlerinin ihtimâl içermesi sebebiyle ihticâca elverişli bulmadığı dilsel malzemeler sadece şiire özgü değildir. Zira bu konuda nahiv eserlerinde çoğu örneği şiir oluştursa da onun dışındaki dilsel materyalin de metin tenkidine tabi tutulduğu görülmektedir. Bu durum özellikle âyetler için belirgindir. Enbârî'nin ihtimâl içermeleri sebebiyle istişhâda uygun bulmadığı aşağıdaki âyetler bu hususta örnek verilebilir.

Enbârî Kûfelilerin ism-i işâretleri ism-i mevsûllerin yerine kullandıklarını belirtmektedir. Zira Kûfeli dilcilere göre “هَذَا قَالَ ذَلِكَ زَيْدٌ” ifadesi “الذي قال ذلك زيدٌ” anlamındadır. Onlar bu konuda âyetleri delil getirmişlerdir. Örneğin “ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ”³³ âyetinde yer alan هَؤُلَاءِ ifadesi الذين anlamındadır ve âyet “ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ” şeklinde takdir edilmektedir. Kûfeliler “هَؤُلَاءِ”³⁴ âyetinde de aynı durumun olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca “وَمَا تَلَكَ يَمِينِكَ”³⁵ âyetinde geçen تَلَكَ ism-i işâreti de onlara göre “مَا الَّتِي يَمِينِكَ” şeklinde ism-i mevsûl anlamı taşımaktadır. Kûfelilere göre yukarıda zikredilen ism-i işâretlerden sonra gelen cümleler sıra

²⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/315; Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb*, thk. Alî Ebû Milhim (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993), 186; Hasen b. Abdillâh Kaysî, *Îzâhu şevâhidi'l-Îzâh*, thk. Muhammed Hammûd ed-Dacânî (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1987), 1/309; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/402; Nâzirü'l-Ceyş, *Temhîdü'l-kavâ'id*, 2/733.

³⁰ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/215.

³¹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 3/145.

³² İsmâ kaleme aldığı makalesinde ihtimâlî tevîl içerisinde değerlendirmiştir. Ona göre delili geçersiz kılan ihtimâl iki kısma ayrılır. 1. Genel kural ve kaidelere aykırı olan delilde ihtimâl. 2. Genel kural ve kaidelere aykırı olmayan delilde ihtimâl bk. İsmâ Muhammed Nâsır İsmâ, “Min kavâ'id-i tevcihi'l-istidlâliyye: İzâ dehal'e'd-delîle'l-ihtimâl sekata bihi'l-istidlâl”, *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye* 19 (2018), 170 vd.

³³ el-Bakara 2/85.

³⁴ en-Nisâ 4/109.

³⁵ Tâhâ 20/17.

cümlesidir.³⁶ Fakat Enbârî söz konusu âyetlerin ihtimâl ifade ettiğini, bu sebeple ihticâca elverişli olmadığını iddia etmektedir. Enbârî'ye göre âyetlerde geçen هُوَ لَا ifadesi أنتم ün te'kidi olabilir. Ayrıca her iki âyette ism-i işâretlerin يا هُوَ لَا şeklinde takdiri mümkündür. Bu durumda ise âyetlerde nidâ harfi hafifedilmiştir. Enbârî'ye göre Kûfelilerin delil olarak sundukları son âyet ise “أَيُّ شَيْءٍ هَذِهِ” şeklinde takdir edilebilir. Ona göre bu âyette geçen تلك kelimesi هذه anlamında kullanılmıştır ve benzeri kullanımlar Kur'an'da mevcuttur.³⁷

İhtimâl Sebebiyle Delilin Geçersizliğinin Diğer Delillere Etkisi

Bir konuda nahiv âlimlerinin ihtimâl içermesi sebebiyle herhangi bir dilsel malzemeye yaptıkları itirazlar başka delilleri etkilemez. Zira nahiv âlimleri tarafından herhangi bir konuda ihtimâl sebebiyle yapılan eleştiriler -eğer ileri sürülen delil dilde genel geçer kurallara aykırı değilse- sadece o dilsel materyale yöneliktir. Bu sebeple konu hakkında delil getirilen diğer dilsel verilere itibar edilebilir. Örneğin nahiv kitaplarında عن harf-i cerinin birbirinden farklı manalarda kullanıldığı yer almaktadır. Bu anlamlardan bir tanesi de söz konusu harfin “bedel” manası taşımasıdır. İbn Mâlik ve Murâdî (öl. 749/1348) gibi âlimler farklı delillerle beraber عن harf-i cerinin bedel anlamında kullanıldığına dair

كَيْفَ تَرَانِي قَالِبًا مَجْنِي
أَقْلِبُ أَمْرِي ظَهْرَهُ لِلْبَطْنِ؟
قَدْ قَتَلَ اللَّهُ زِيَادًا عَنِّي
[الرجز]³⁸

Görüyor musun elimdeki kalkanı attığımı ve artık korkmadığımı? Zira Allah Ziyad'ın şerrinden beni korudu.

şeklindeki beyti delil getirmişlerdir. İbn Mâlik ve Murâdî'ye göre yukarıdaki beyitte geçen عن harf-i ceri bedel anlamında kullanılmıştır.³⁹

³⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî, Muhammed Alî en-Neccâr (Beyrut: Dâru's-Surûr, ts.), 2/177.

³⁷ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/589-591. Konu ile ilgili bk. Muhammed b. el-Hasen Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, thk. Yûsuf Hasen Ömer (Bingazi: Câmi'atü Karyûnis, 1996), 3/23; Bedrüddîn Hasen b. Ümmü Kâsım Murâdî, *Tevdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyye İbn Mâlik*, thk. Abdurrahmân Alî Süleymân (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2008), 2/1056.

³⁸ Beytin Ferezdak'a (öl. 114/732) ait olduğu söylenmiştir. bk. Ebû Ubeyde et-Teymî Ma'mer b. Müsennâ, *Nekâidu Cerîr ve'l-Ferezdak*, thk. Muhammed İbrâhîm Hûr, Velîd Mahmûd Hâlis (Abu Dabi: el-Mu'cemu's-Sekâfi, 1998), 3/773. Dîvânında bu beyte ulaşamadık. bk. Hemmâm b. Gâlib b. Sasaa et-Temîmî Ferezdak, *Dîvânu Ferezdak*, thk. Alî Fâûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987).

³⁹ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 3/159; Bedrüddîn Hasen b. Ümmü Kâsım Murâdî, *el-Cene'd-dânî fi hurûfi'l-me'ânî*, thk. Fahrüddîn Kabâve, Muhammed Nedîm Fâzıl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 1/245. İbn Mâlik bu konuda farklı bir beyti daha delil getirir. Fakat Ebû Hayyân onu da istişhâda konu yapmaz. bk. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 11/220.

Ebu Hayyân ise İbn Mâlik'in konuya dair getirmiş olduğu beytin ihtimâl sebebiyle ihticâca elverişli olmadığını düşünmektedir. Ona göre beyitte geçen قتل kelimesi صرف anlamında kullanılmıştır. Böylece Ebû Hayyân söz konusu beyitte tazmîne⁴⁰ işaret etmiştir.⁴¹

Her ne kadar İbn Mâlik ve Murâdî'nin konuya dair vermiş olduğu deliller ihtimâl sebebiyle eleştiriye konu olsa da عن harf-i cerinin bedel anlamında kullanıldığına dair farklı şâhidler mevcuttur. Örneğin bu duruma “وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا”⁴² âyeti delil getirilmiştir.⁴³ Bu yüzden yukarıda yapılan itirazlar sadece o delile yöneliktir.⁴⁴

Bu konuda من harf-i cerinin في anlamında kullanıldığına dair şâhid olarak ileri sürülen “أَرُونِي مَاذَا”⁴⁵ âyeti de örnek olarak verilebilir. Zeccâcî (öl. 337/949) söz konusu âyette geçen من harf-i cerinin في / zarfiyet anlamında kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁶ İbnü'l-Esîr (öl. 606/1210), İbn Sâiğ (öl. 720/1320) ve Üşmûnî (öl. 918/1513) de bu konuda aynı kanaati taşımaktadırlar.⁴⁷ İbn Hişâm'ın (öl. 761/1360) ise konu hakkında farklı görüşler sergilediği görülmektedir. Örneğin *Evdahu'l-mesâlik* adlı eserinde من harf-i cerinin herhangi bir kayıt düşmeden zarfiyet anlamında kullanıldığını kaydetmiştir.⁴⁸ Fakat *Muğni'l-lebîb* adlı eserinde ise söz konusu harf-i cerin beyânı cins anlamının daha belirgin olduğunu düşünmektedir.⁴⁹ Ebu Hayyân ve Ezherî (öl. 905/1499) ise âyetin farklı ihtimâllere açık oluşu sebebiyle istişhâda konu yapılmayacağı kanaatindedirler.⁵⁰ Nâzirü'l-Ceyş (öl. 778/1376) ise “ماذا وجدوه منها؟” ifadesiyle harf-i cerin ibtidâi gâye olma ihtimâlini dile getirmiştir.⁵¹

⁴⁰ Tazmîn: Bir lafzın başka bir lafzın manasını ve hükümünü içermesidir. bk. Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, thk. Fahrüddîn Kabâve (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018), 858. Daha fazla bilgi için bk. Ahmet Yüksel, “Arap Dilinde Tazmin”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (2002), 128; Aydın Temizer, “Arap Dilinde Tazmin”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (2010), 81 vd.

⁴¹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 11/220. Aslında İbn Cinnî (öl. 392/1002) bu konuda çok daha öncesinde tazmîne işaret etmiştir. bk. Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyîni vucûhi şevâzîl-kırâ'ât ve'l-izâh*, thk. Alî en-Necdî Nâsîf, Abdulhalîm en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâîl Şiblî (Kahire: el-Meclisü'l-'Alâ li'-Şüûni'l-İslâmiyye, 1999), 1/52.

⁴² el-Bakara 2/48.

⁴³ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 3/159; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 245; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 207; Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, 1/653; Nûruddîn Alî b. Muhammed Üşmûnî, *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyye İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/96.

⁴⁴ Söz konusu harf-i cerin bedel anlamında kullanıldığına dair hadisler de istişhâda konu olmuştur. bk. İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 3/159; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 207.

⁴⁵ el-Ahkâf 46/4.

⁴⁶ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk Zeccâcî, *Hurûfu'l-me'ânî ve's-sıfât*, thk. Alî Tefvîk (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 76.

⁴⁷ Mecdüddîn Mübârek b. Esîruddîn Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Bedîc fi 'ilmi'l-'Arabiyye*, thk. Fethî Ahmed Alâeddîn (Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1999), 1/265; Muhammed b. el-Hasen İbn Sâiğ, *el-Lemha fi şerhi'l-mulha*, thk. İbrâhîm b. Sâlim es-Sâidî (Medîne: Câmî'atü'l-İslâmiyye, 2004), 1/64; Üşmûnî, *Menhecü's-sâlik*, 2/72. Murâdî ve Ezherî söz konusu harf-i cerin Kûfeliler tarafından في anlamında kullanıldığını zikrederler. bk. Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 314; Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, 1/640. Muhtemelen Ferrâ'nın âyetin tefsirinde zikrettiği “لَمْ يَخْلُقُوا فِي الْأَرْضِ شَيْئًا” ifadesi sebebiyle bu görüş Kûfelilere hamledilmiştir. bk. Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 2/370.

⁴⁸ Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2011), 3/26.

⁴⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 403.

⁵⁰ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 11/134; Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, 1/640.

⁵¹ Nâzirü'l-Ceyş, *Temhîdü'l-kavâ'id*, 6/2896.

Fakat aynı konuda “إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ” âyetini⁵² delil getirilmiştir. Harîri’ye (öl. 516/1122) göre bu âyette yer alan مِنْ harf-i ceri zarfiyet anlamı taşımaktadır. Çünkü ona göre ibtidâi gâye anlamı burada manayı bozmaktadır. Zira söz konusu namaz öğlen vaktindedir. Aksi takdirde günün evvelinde olması gerekmektedir. Dolayısıyla ona göre zarfiyyet anlamı burada kesindir.⁵³ İbn Hişâm da konuya dair bu âyeti örnek vermiştir.⁵⁴

İhtimâl Sebebiyle Kabul Edilmeyen Dilsel Malzemenin Başka Konuda Delil Olabilmesi

İhtimâl sebebiyle bir konuda istişhâda elverişli olmayan bir delil farklı bir meselede ihticâca konu yapılabilir. Örneğin birçok nahiv âlimine göre bedel mübdelün minhi açıkladığından muhâtab ve mütekellim zamirlerinden bedel yapılmasına gerek yoktur. Fakat Ahfeş’e (öl. 215/830 [?]) göre bu şekildeki zamirlerden bedel yapılması caizdir. Ona göre

أَنَا سَيْفُ الْعَشِيرَةِ فَأَعْرِفُونِي حَمِيدًا قَدْ تَدَرَيْتُ السَّنَامَا
[الوافر]⁵⁵

Ben aşiretin kılıcıyım artık, beni Humeyd olarak tanıyın, gücümün zirvesindeyim.

şeklindeki beyitte geçen حَمِيدًا kelimesi, فَأَعْرِفُونِي ifadesinde yer alan ي zamirinden bedeldir.⁵⁶ Fakat bu görüş حَمِيدًا sözcüğünün fiili hazfedilmiş bir meful olma ihtimâli sebebiyle kabul görmemiştir.⁵⁷

Yukarıda zikredilen beyit, muhatap ve mütekellim zamirlerinden bedel yapılabilirliği konusunda ihtimâl ifade etmesi sebebiyle istişhâda konu yapılmazken أَنَا zamirinde yer alan elifin kelimenin aslından olduğuna dair Kûfeliler ve İbn Mâlik tarafından delil olarak kullanılmıştır.⁵⁸

Bu konuda mütekellim yâsına muzâf olan esmâ-i hamsenin durumu hakkında ileri sürülen delil de başka bir örnek olarak verilebilir. Nahiv âlimlerine göre mütekellim yâsına muzâf olan esmâ-i hamsenin lâmel fiili hazfedilir. Fakat İbn Ya‘îş’in (öl. 643/1245) aktardığına göre Müberred (öl. 286/900) bu konuda farklı düşünmektedir. Ona göre bu durumda تَبُوكُ ifadesinde olduğu gibi son harf bulunmaktadır. O, bu konuda aşağıdaki beyti delil olarak ileri sürmektedir:

قَدَّرَ أَحَلَّكَ ذَا الْمَجَازِ وَقَدْ أَرَى وَأَبِي مَالِكٌ ذُو الْمَجَازِ بَدَارِ
[الكامل]⁵⁹

Kader seni Zülmecâz’a attı, babalarımıza ant olsun ki orası senin yurdun değil.

⁵² el-Cuma 62/9.

⁵³ Ebû Muhammed Kâsım b. Alî Harîrî, *Dürretü'l-ğavvâs fi evhâmi'l-havâs*, thk. Arafât Matracî (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1998), 91. Söz konusu âyetteki harf-i cerin zarfiyyet anlamında kullanıldığına dair bk. Muhammed b. Ebî Bekr. b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *İrşâdü's-salîk ilâ halli Elfiyye İbn Mâlik*, thk. Muhammed b. Avd b. Muhammed es-Sehlî (Riyad: Evdâu's-Selef, 1954), 1/446; Aynî, *el-Mekâsidü'n-nahviyye*, 2/715; Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, 1/640; Üşmûnî, *Menhecî's-sâlik*, 2/72.

⁵⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib*, 403. Nâzirü'l-Ceyş ise farklı düşünmektedir. bk. Nâzirü'l-Ceyş, *Temhîdü'l-kavâ'id*, 2/2896.

⁵⁵ Beyit Humeyd b. Sevr'e (öl. 70/689 [?]) aittir. bk. Ebü'l-Müsenâ el-Hilâlî Humeyd b. Sevr, *Dîvânu Humeyd b. Sevr*, thk. Abdülazîz el-Meymenî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1951), 133.

⁵⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'min İbn Usfûr el-İşbîlî, *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/263; Nâzirü'l-Ceyş, *Temhîdü'l-kavâ'id*, 7/3404.

⁵⁷ Şâtîbî, *el-Mekâsidü's-sâfiyye*, 4/381 vd.

⁵⁸ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/141.

⁵⁹ Beyit Emevî dönemi şâirlerinden Müerric es-Sülemî'ye (öl. [?]) nispet edilmiştir. bk. Şürrâb, *Şerhu şevâhidi's-şîriyye*, 1/476.

Fakat İbn Ya‘îş ve bazı nahivcilere göre Müberred’in bu görüşü isabetli değildir. Zira beyitte yer alan *أبي* kelimesinin cemi olma ihtimâli mevcuttur. Çünkü *أخ* kelimesinin cemisi *أخون*, *أب* kelimesinin cemisi ise *أبون* şeklinde gelebilmektedir. Onlara göre bu ihtimâlden dolayı Müberred’in bahsi geçen iddiası doğru değildir.⁶⁰

Yukarıda ihtimâlden dolayı reddedilen beyit İbn Hişâm tarafından farklı bir konuda delil getirilmiştir. O beyitte yer alan *قدر* kelimesini, mübtedânın nekre şeklinde gelebileceğine şâhid olarak ileri sürmüştür. İbn Hişâm mübtedânın lafzen, takdîren ve manen bir kelimenin mevsûfu olması durumunda nekre gelebileceğini ifade etmiş, takdirine şâhid olarak da yukarıdaki beyti delil getirmiştir. Zira ona göre beytin takdiri “*قدر لا يغادر*” şeklindedir.⁶¹ İbn Mâlik de mübtedânın nekre geldiği yerlere örnek olarak aynı beyti zikretmiştir.⁶²

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere bir konuda ihtimâl sebebiyle reddedilen bir dilsel malzeme farklı bir konuda delil getirilmiştir. Dolayısıyla hiçbir nahivci herhangi bir konuda ihtimâl bildirmesi sebebiyle bir dilsel materyalin başka meselede delil olarak kullanılmasına itirazda bulunmamıştır.

Her İhtimâlin İhticâca Mâni Olmaması

Genel olarak nahiv âlimleri her ihtimâli delilin reddi için yeterli görmemişlerdir. Bundan dolayı bazı nahivciler ihtimâlin doğru ve kuvvetli olması gerektiğini belirtmişler, zorlama sayılabilecek uzak ihtimâllerden dolayı dilsel malzemenin reddedilmemesi gerektiğine vurgu yapmışlar ve bu konuda titiz davranmayan âlimleri eleştirmişlerdir. Enbârî’nin “*وجه سائع*”⁶³, Ebû Hayyân’ın “*تأويل*”⁶⁴ ve Nâzirü’l-Ceyş’in ona nispet ettiği “*دليل واضح*”⁶⁵ ifadelerine bakıldığında ihtimâlin bir karineye ihtiyaç duyduğu söylenebilir. Aynı zamanda yukarıdaki ifadeler delilde iddia edilen ihtimâlin güçlü olması gerektiğine işaret etmektedir. Ayrıca İbn Usfûr’un (öl. 669/1270) da belirttiği gibi bu konuda anlamın da dikkate alınması gerekmektedir.⁶⁶ Aksi takdirde ihtimâlin kayda değer bir eleştiri olmaktan çıkacağı barizdir. Böylesi ihtimâller “*احتمال مرجوح*” yani uzak ihtimâl olarak nitelenmektedir. Zira ihtimâlin zikredilen delile yakın veya eşit olması gerektiği belirtilmiştir.⁶⁷ Bu konuda birkaç örnek verilebilir:

⁶⁰ Ziyâuddîn Hibetullâh b. Alî İbnü’ş-Şecerî, *Emâlî İbnü’ş-Şecerî*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1991), 2/236; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/213; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 3/284. Ebû Alî el-Fârisî konunun izahında Müberred ismini zikretmez. bk. Hasen b. Ahmed Ebû Alî el-Fârisî, *Şerhu’l-ebÿâtî’l-müşkileti’l-i‘râb fi’ş-şî‘r*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1988), 116.

⁶¹ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 583.

⁶² İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 1/295. İbn Hişâm ise *قَدْرٌ أَحَلُّكَ ذَا النُّحَيْلِ وَقَدْ أَرَى وَأَبِي مَالِكٍ ذُو النُّحَيْلِ بَدَارٌ* şeklinde farklı bir versiyonla aktarmıştır. bk. Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Tahlîsü’ş-şevâhid ve telhîsu’l-fevâid*, thk. Abbâs Mustafâ es-Sâlihî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1986), 136.

⁶³ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/52.

⁶⁴ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 10/119.

⁶⁵ Nâzirü’l-Ceyş, *Temhîdü’l-kavâ‘id*, 9/4419.

⁶⁶ İbn Usfûr el-İşbîlî, *Şerhu Cümeli’z-Zeccâcî*, 2/34.

⁶⁷ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs Karâfî, *el-İkdü’l-Manzûm fi’l-husûs ve’l-‘umûm*, thk. Ahmed el-Hitm Abdullâh (Dâr el-Kütübî, 1999), 1/537; İhtimâli geçerli kılan şartlar için bk. İsmâ, “Min kavâ‘idi’l-tevcîhi’l-istidlâliyye”, 168 vd.

Nahiv âlimlerine göre mübtedâ ve haber marifelik ve nekrelîk bakımından eşit ise ve bunları belirleyecek bir karine yoksa mübtedânın önde olması gerekmektedir. Karine bulunduğu ise haber öne geçebilir.⁶⁸ Bu konuda nahiv âlimleri birçok şâhidin yanı sıra aşağıdaki beyti de delil getirmişlerdir.

بُنُونَا بَنُو أَبْنَانَا وَبَنَاتَنَا
بَنُوهُنَّ أَبْنَاءُ الرَّجَالِ الْأَبَاعِدِ
[الطويل]⁶⁹

Oğullarımızın oğulları bizim oğullarımız gibidir, fakat kızlarımızın oğulları sanki başkalarının oğullarıdır.

Onlara göre beyitte yer alan بَنُونَا kelimesi anlamsal bir karineden dolayı öne geçmiş haberdir.⁷⁰ İbn Hişâm *Tahlîsü's-şevâhid ve telhîsu'l-fevâid* adlı eserinde bazı nahivcilerin beyitte herhangi bir takdim ve tehirin söz konusu olmadığına yönelik iddialarını nakletmektedir. Hatta o, muhtemelen bu iddialardan dolayı bu konuda farklı delillerin verilmesi gerektiğini söylemiştir. Onlara göre şiirde herhangi bir takdim ve tehir söz konusu olmayıp teşbîhi mablûb⁷¹ vardır.⁷² Fakat İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb* adlı eserinde ise teşbîhi mablûb ihtimâlini uzak görmüş ve bu durumun nadir olması sebebiyle mananın korunması adına haberin tekaddüm ettiği sonucuna varmıştır.⁷³

Bu konuda "وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا"⁷⁴ âyetindeki شَيْبًا kelimesinin farklı irab ihtimâlleri örnek olarak verilebilir. Nahiv âlimleri söz konusu âyeti temyîze delil getirilmiştir.⁷⁵ Fakat Müntecebüddîn el-Hemedânî'ye (öl. 643/1245) göre شَيْبًا kelimesi temyîz dışında mefulü mutlak ve hâl olarak değerlendirilebilir.⁷⁶ Dolayısıyla o, üç farklı ihtimâli gündeme getirmiştir. Ebu Hayyân *Bahru'l-muhît* adlı eserinde isim vermeden bu görüşleri tekrar etmiş fakat ihtimâllere dair bir yorumda bulunmamıştır.⁷⁷ Bununla birlikte *et-Tezyil* adlı eserinde temyîze örnek olarak bu âyeti sunmuştur.⁷⁸ Bu durum ise Ebu Hayyân'ın diğer görüşleri uzak ihtimâl olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

⁶⁸ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/248; Ebû Hayyân, *et-Tezyil*, 3/337; Şâtîbî, *el-Mekâsidü's-şâfiyye*, 2/100.

⁶⁹ Beyt Ferezdak'a nispet edilmiştir. bk. Abdulkâdir b. Ömer b. Bâyezîd Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü luübâbi lisâni'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 1/445; Şürrâb, *Şerhu şevâhidi's-şîriyye*, 1/290. Fakat beyti dîvânında bulamadık. bk. Ferezdak, *Dîvânü Ferezdak*.

⁷⁰ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/297; Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'n-Nâzım, *Şerhu İbni'n-Nâzım 'alâ Elfiyye İbn Mâlik*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 82.

⁷¹ Teşbîhi mablûb, benzetme yönünden daha belirgin olduğu iddiasıyla benzeyenin benzetilen haline getirilmesidir. bk. el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân Kazvînî, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğâ el-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 183.*

⁷² İbn Hişâm, *Tahlîsü's-şevâhid*, 198.

⁷³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 566.

⁷⁴ Meryem 19/4.

⁷⁵ Ebû Sâid el-Hasen b. Abdillâh Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasen Mehralî, Alî Seyyid Alî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 1/212; Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-Arab*, thk. Abdulganî ed-Dakr (Dimaşk: eş-Şeriketü'l-Müttahidetü li't-Tevzî', 1984), 329.

⁷⁶ Ebû Yûsuf Hüseyin b. Ebi'l-İz Müntecebüddin el-Hemedânî, *el-Ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Muhammed Nizâmuddîn el-Füteyyeh (Medîne: Mektebetü Dâri'z-Zamân, 2006), 4/339.

⁷⁷ Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), 7/240.

⁷⁸ Ebû Hayyân, *et-Tezyil*, 9/242.

Konuyla ilgili diğer bir örnek de hâlin mecrûr haldeki sâhibu'l-hâle takdimi konusundaki tartışmadır. İbn Mâlik hâlin harf-i cerle mecrûr sâhibu'l-hâle tekaddüm edebileceğine dair⁷⁹ “مَا وَرَسُولَنَا إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ” âyetini delil getirmektedir. Âyette yer alan كَافَة kelimesi للناس ifadesinin hâlidir. Ona göre harf-i cer ile mecrûru mefulü benzemektedir. Bu durumda hâl mefulün önüne geçebilir. İbn Mâlik bu görüşün İbn Keysân (öl. 320/932 [?]) ve Ebu Alî el-Farisî (öl. 377/987) tarafından kabul gördüğünü aktarmıştır. Ayrıca o, yukarıdaki bilgilere ilaveten Zeccâc'ın (öl. 311/923) كَافَة kelimesinin أَرْسَلْنَاكَ ifadesindeki ك (kâf) zamirinin hâli olarak değerlendirdiğini zikretmiştir. Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) ise söz konusu sözcüğü mahzûf bir kelimenin yerine geçen sıfat olarak ele aldığını belirtmektedir. Fakat o, bu kelimenin Arap dilinde sadece hâl olarak kullanıldığını söyleyerek İbn Keysân ve Ebû Alî el-Fârisî'nin görüşlerine katılmaktadır.⁸⁰ Ebu Hayyân da İbn Mâlik gibi düşünmekte ve diğer ihtimâllerin doğru olmadığını zikretmektedir.⁸¹ Fakat Üşmûnî ise كَافَة kelimesi ك'tan hâl olması gerektiğini söylemiştir.⁸² Buna karşılık Radî (öl. 688/1289) ise daha önce bu tür bir ihtimâlin zorlama olduğunu kaydetmiştir.⁸³ Aynı kanaate sahip Sabbân (öl. 1206/1792) da bu gibi ihtimâller ile delilin sakıt olamayacağını belirtmiştir.⁸⁴

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere nahiv âlimleri tarafından dile getirilen her ihtimâl delilin reddini gerektirmemektedir. Genel olarak asla muhalif ve zayıf ihtimâllerin bu konuda dikkate alınmadığı söylenebilir. Aksi takdirde dilsel konulara örnek bulmak neredeyse imkânsız hale gelecektir.⁸⁵

İhtimâlin Nesnel Değeri

Birçok nahiv âlimi istişhâd faaliyetinde bulunurken veya herhangi bir konu ile ilgili şahid olarak getirilen dilsel materyali incelerken delilin ihtimâl ifade edip etmediği konusunu göz önünde bulundurmıştır. Bununla beraber dilsel malzemedeki var olduğu düşünülen ihtimâlin gerçekte olup olmadığı hususunda nahiv âlimleri arasında tartışmalar da yaşanmıştır. Bu tartışmalar kanaatimize göre ihtimâlin objektif kriterlere bağlanamadığının bir sonucu olabilir. Her ne kadar ihtimâlin uzak olmaması gerektiği söylene de bu konuya temas eden nahiv âlimleri bile eleştiriye maruz kalmışlardır. Nitekim Ebû Hayyân ihtimâl içeren birçok beytin ihticâc faaliyetinde kullanılmasını doğru bulmamıştır. Fakat ihtimâli bir metin tenkit sebebi olarak ele aldığı örnekte bile gerçekte bir ihtimâlin olmadığı iddia edilmiştir. Şöyle ki İbn Mâlik *Şerhu't-teshîl* adlı eserinde esmâ-i sitte konusunu ele alırken ب ve أ خ kelimelerinin kasr⁸⁶ halinde bulunabileceğine dair

⁷⁹ es-Sebe 34/28.

⁸⁰ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/337.

⁸¹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 9/71.

⁸² Üşmûnî, *Menhecû's-sâlik*, 2/15.

⁸³ Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî*, 2/30.

⁸⁴ Ebû'l-İrfân Muhammed b. Alî Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyye İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/274.

⁸⁵ Bu konuda daha farklı örnekler için bk. İsmâ, “Min kavâ'idü't-tevcîhi'l-istidlâliyye”, 168 vd.

⁸⁶ Kasr, izafete konu olan ب, أ, خ ve ح, أ, ح, أ, ح şeklinde kullanılmasına denir. bk. Ahmed b. İbrâhim Hâşimî, *el-Kavâ'idü'l-esâsiyye li'l-lugati'l-'Arabiyye*, thk. Muhammed Ahmed Kâsım (Beyrut: el-

أَحَاكَ الَّذِي إِنْ تَدَعُهُ لِمَلَمَّةٍ يُجِبُّكَ لِمَا تَبَغِي وَيَكْفِيكَ مِنْ يَبَغِي
[⁸⁷ الطويل]

Senin (gerçek) kardeşin başına bir sıkıntı geldiğinde senin yanında olan ve sana zarar vermek isteyenlere karşı seni savunandır.

şeklindeki beyitte أَحَاكَ kelimesini kasra örnek vermiştir.⁸⁸

Fakat Ebû Hayyân bu beytin kasra delil olamayacağını, çünkü söz konusu kelimenin hazfedilmiş bir fiilin mefulü olma ihtimâline dikkat çekmiştir. Zira ona göre şiirin “الزم أحاك” şeklinde takdiri mümkündür. Hatta bu beyit Ebû Hayyân’ın yukarıda temas edilen ihtimâl ifade eden delillerin ihticâca elverişli olmadığına dair ilk zikrettiği örnektir.⁸⁹ İbn Hişâm da bu konuda Ebû Hayyân gibi düşünmekte, hem kasr hem de meful ihtimâline temas etmektedir.⁹⁰ Süyûtî’nin⁹¹ delilde ihtimâlin istişhâda engel olduğuna dair ele aldığı yukarıdaki beyit daha sonra kaleme alınan nahiv usulü kitaplarında konuya dair örneği oluşturmaktadır.⁹² Fakat söz konusu delilde herhangi bir ihtimâlin olmadığı da zikredilmiştir. Nâzirü’l-Ceyş’e göre Ebû Hayyân’ın ifadeleri şâirin vermek istediği manayı tam olarak karşılamamaktadır. O zikri geçen kelimenin mübtedâ olmasını anlamsal açıdan daha uygun bulmaktadır. Zira ona göre şâir şiirde geçen sıfatları sadece kardeşe hasretmiştir. Dolayısıyla Nâzirü’l-Ceyş’e göre anlam “Senin (gerçek) kardeşin başına bir sıkıntı geldiğinde senin yanında olan ve sana zarar vermek isteyenlere karşı seni savunandır. (başkası değil)” şeklinde hasrı ifade etmelidir.⁹³ Görüldüğü üzere nahiv usulü eserlerinde konuya dair verilen örnekte bile bir ittifak söz konusu değildir.

Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında farklı görüşlere sebep olan من harf-i ceri ile ilgili zikredilen şâhidler de bu hususta birer örnek teşkil etmektedir. Kûfeli nahivciler من harf-i cerinin hem mekân hem de zaman için kullanılabileceğini iddia ederken Basralılar zaman anlamında kullanılamayacağını savunmaktadırlar.⁹⁴ Kûfeli dilciler bu konuda hem âyetten hem de Arap şiirinden delil getirmişlerdir. Onlara göre “كَمَسَجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ”⁹⁵ âyetinde geçen من harf-i ceri “ابتداء الغاية الزمنية” (eylemin başlangıç zamanı) anlamı katmaktadır. Buna göre âyetin anlamı “أَوَّلِ يَوْمٍ مِنَ الزَّمَانِ” şeklindedir. Kûfeliler ayrıca bu konuda

لَمِنَ الدِّيَارِ بِقِنَةِ الْحِجْرِ أَقْوَيْنَ مِنْ حِجَجٍ وَمِنْ دَهْرٍ
[⁹⁶ الكامل]

Mektebetü’l-‘Asriyye, 2012), 71; Abbâs Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi me‘a rabtihi bi’l-esâlîbi’r-refi‘a ve’l-hayâti’l-lugaviyyeti’l-müteceddide* (Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 1966), 1/101 vd.

⁸⁷ Şâiri meçhûl rivayettir. bk. Şürrâb, *Şerhu şevâhidi’ş-şi‘riyye*, 2/131.

⁸⁸ İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 1/45.

⁸⁹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 1/166.

⁹⁰ İbn Hişâm, *Tahlîsü’ş-şevâhid*, 62.

⁹¹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 229.

⁹² Saîd Afgânî, *fî Usûli’n-nahv* (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1987), 64; Şemmerî, *el-İstidlâl ‘inde’n-nühât*, 2/777.

⁹³ Nâzirü’l-Ceyş, *Temhîdü’l-kavâ‘id*, 1/264.

⁹⁴ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/306.

⁹⁵ et-Tevbe 9/108.

⁹⁶ Beyit Zühayr b. Ebî Sülmâ’ya (öl. 609 [?]) aittir. bk. Zühayr b. Rabia Ebû Sülmâ, *Dîvânu Zühayr b. Ebî Sülmâ*, thk. Alî Hasen Fâûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1988), 54.

Uzun yıllardır terkedilmiş Hicr tepelerindeki evlerin sahipleri kimlerdir?

beytini delil olarak sunmuşlardır. Beyitte yer alan حجاج kelimesi “seneler” anlamında kullanılmıştır.⁹⁷ Sîrâfî (öl. 368/979) ve Enbârî eserlerinde Kûfelilerin ileri sürdüğü delilleri değerlendirdikten sonra Basralı nahivcilerin görüşüne tabi olmuşlar ve Kûfelilerin delillerini tevîl etmişlerdir. Onlara göre âyette geçen “من أول يوم” ifadesinin “من تأسيس أول يوم” şeklinde takdiri mümkündür. Aynı durum şiirde de mevcuttur. Zira beyitte yer alan “من حجاج ومن دهر” ifadeleri “من حجاج ومن دهر” şeklinde tevîl edilebilmektedir.⁹⁸ İbn Ya‘îş de bu konuda Enbârî gibi düşünmekte ve bu durumu muzâfın hazfedilip muzâfun ileyhin onun yerinde kullanılmasına delil göstermektedir.⁹⁹ Görüldüğü gibi bu görüş sahipleri Kûfelilerin delillerinde hazf ihtimâlini dikkate alarak şâhidleri tevîl etmişlerdir.

Müberra, İbn Dürüstevyh (öl. 347/958), İbn Mâlik¹⁰⁰ ve Ebû Hayyân bu konuda Kûfeliler gibi düşünmektedir. Ebû Hayyân, semâda böylesi kullanımların çokça yer aldığını belirterek Basralıların tevîlinin dikkate alınmaması gerektiğini zikretmiştir.¹⁰¹ Dolayısıyla onlar Basralıların tevîlini uzak ihtimâl olarak değerlendirmişlerdir. Ebyârî (öl. 616/1219) de Kûfelilerin delil olarak ileri sürdüğü dilsel malzemede herhangi bir ihtimâlin olmadığını iddia etmiştir. Çünkü ona göre tevîlin bir karineye dayanması gerekmektedir. Bu karine ise Basralıların tevîlinde bulunmamaktadır. Bu yüzden o Kûfelilerin görüşünün daha sağlam olduğunu belirtmiştir.¹⁰² Şâtîbî (öl. 790/1388) de bu gibi tevîllerin sadece nadir olan rivayetler için geçerli olabileceğini belirterek Basralıların görüşünü uygun görmemiştir. Zira ona göre bu meselede gerek âyet ve hadislerde gerekse şiir ve nesirde birçok delil zikredildiğinden tevîli gerektirecek bir karine bulunmamaktadır.¹⁰³ Bu sebeple من harf-i cerinin مُنْدُ (...den beri) manasında kullanıldığı söylenmiştir.¹⁰⁴

Yukarıdaki örneklerin aksine ihtimâl içerdiği halde bazı nahivciler tarafından görmezden gelindiğine yönelik eleştiriler de bulunmaktadır. Örneğin İbn Mu‘tî (öl. 628/1231) *ed-Dürretü’l-elfiyye* adlı eserinde ما دام nin haberinin ismine tekaddüm edemeyeceğini belirtir.¹⁰⁵ İbn Mâlik ise bu görüşün hem kıyâsen hem de semâen doğru olmadığını açıklar. Bu konuda

لَا طِيبَ لِلْعَيْشِ مَا دَامَتْ مُنْعَصَةٌ لِنَاتِهِ بَادِكَارِ الْمَوْتِ وَالْهَرَمِ
[البسيط]¹⁰⁶

⁹⁷ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 3/116.

⁹⁸ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/92; Enbârî, *el-İnsâf*, 1/306.

⁹⁹ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 3/116, 4/459.

¹⁰⁰ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/459; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 3/130.

¹⁰¹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 11/120.

¹⁰² Alî b. İsmâîl Ebyârî, *et-Tahkîk ve’l-beyân fi şerhi’l-burhân fi usûli’l-fıkh*, thk. Alî b. Abdîrahmân Bessâm el-Cezâirî (Kuveyt: Dâru’d-Diyâ, 2013), 1/572.

¹⁰³ Şâtîbî, *el-Mekâsidü’s-şâfiyye*, 3/398 vd.

¹⁰⁴ Alî b. el-Hasen el-Hünâi Kürâ‘u’n-Neml, *el-Müntehab min ğarîbi kelâmi’l-‘Arab*, thk. Muhammed b. Ahmed el-Umerî (Mekke: Câmî‘atü Ümmi’l-Kurâ, 1989), 620.

¹⁰⁵ İbn Mu‘tî bu hususta başka herhangi bir açıklamaya yapmamıştır. bk. Ebü’l-Hüseyn Zeynüddîn Yahyâ İbn Mu‘tî, *ed-Dürretü’l-elfiyye* (Kahire: Dâru’l-Fazîle, 2010), 45.

¹⁰⁶ Beytin şâiri meçhûldür. bk. Şürrâb, *Şerhu şevâhidi’s-şi‘riyye*, 3/23.

İnsan ölümü ve yaşlılığı hatırladığı sürece yaşamdan zevk alamaz.

şeklindeki beyti delil getirir. Ona göre beyitte yer alan “منغصة” kelimesi ما دامت’in haberidir ve لذاته kelimesine, yani ismine tekaddüm etmiştir.¹⁰⁷ Ebû Hayyân ise İbn Mu‘tî’nin vehme kapıldığını, bu konuda kıyâs, semâ ve icmânın bulunduğunu kaydetmiş, yukarıdaki beytin yanı sıra

مَا دَامَ حَافِظٌ سِرِّيٍّ مِنْ وَثِقَتْ بِهِ فَهُوَ الَّذِي لَسْتُ عَنْهُ رَاغِبًا أَبَدًا
[¹⁰⁸السيط]

Kendisine güven duyduğum kimse sırrımı sakladığı müddetçe benim dostumdur, o yüzden ondan asla uzak kalamam.

şeklindeki beyti ikinci bir delil olarak sunmuştur.¹⁰⁹ İbn Hişâm ise İbn Mu‘tî’nin yanlış bir hükme ulaştığını belirtmekle birlikte¹¹⁰ *Tahlîsü’ş-şevâhid ve telhîsü’l-fevâid* adlı eserinde yukarıda zikredilen beyitlerin ihtimâl ifade ettiklerini iddia edenlerden bahsetmektedir.¹¹¹ Ezherî (öl. 905/1499) ise İbn Mu‘tî’nin görüşüne katılmamakla beraber birinci beyitte geçen ما دامت’in isminin müstetir zamir, لذاته kelimesinin ise ismi meful olan منغصة kelimesinin naib-i faili olabileceği ihtimâline değinmektedir. Böylece söz konusu nakıs fiilin haberi ismine tekaddüm etmemiş olur. Ezherî’ye göre yukarıda zikredilen ikinci beyit konu için daha doğru bir delildir.¹¹² Fakat Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd’e göre her iki delil de ihtimâl ifade ettiğinden bu konuda ihticâca elverişli değildir. Zira o, yukarıda Ezherî’nin birinci beyit için söylediklerine katılmakla yetinmemiş, ikinci beytin de aynı şekilde ihtimâl ifade ettiğini vurgulamıştır. Şöyle ki ما دامت’in isminin من وثقت به ifadesine dönen müstetir bir zamir, haberinin ise حافظ سري terkinin olma ihtimâli üzerinde durmuştur.¹¹³

Yukarıdaki örneklere bakıldığında nahiv âlimleri arasında bazı delillerde ihtimâlin var olup olmadığı hususunda farklı görüşler bulunmaktadır.

Sonuç

Nahiv âlimleri dile ait genel kurallar oluştururken Araplardan her işitilene doğru kabul etmemiş, senet ve metne yönelik birtakım şartlar ortaya koymuşlardır. Dilsel malzemede birden fazla ihtimâlin bulunmaması gerektiğine dair şart ise metnin önemli kabul kriterlerinden biri kabul edilmiştir. Bu şart sebebiyle gerek mütekaddim gerekse müteahhir dönem birçok nahiv âlimi ihtimâl ifade eden dilsel malzemeyi istişhâda konu yapmaktan kaçınmışlardır. Fakat her ne kadar bu kural metin tenkit sebebi olarak el alınmış olsa da -ulaşılabilirdiği kadarıyla- ihtimâlin delilin

¹⁰⁷ İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 1/349.

¹⁰⁸ Beytin şâiri meçhuldür. bk. Şürrâb, *Şerhu şevâhidi’ş-şîriyye*, 1/357.

¹⁰⁹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 4/171.

¹¹⁰ Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Şerhu Katrî’n-nedâ ve belli’s-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Dâru’l-Hayr, 1990), 132.

¹¹¹ İbn Hişâm, *Tahlîsü’ş-şevâhid*, 241.

¹¹² Ezherî, *Şerhu’t-Tasrîh*, 1/243.

¹¹³ Bahâuddin Abdullâh İbn Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyye İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü’l-‘Asriyye, 2012), 1/255, dipnot.

reddini gerektireceğine dair ilk ifade Enbârî tarafından dile getirilmiştir. Daha sonra Ebû Hayyân “*Dilsel delillerde ihtimâlin olması onunla istişhâdı engeller.*” ifadesiyle bunun hem genel bir kural olduğunu zikretmiş hem de nahve dair kaleme aldığı eserlerinde çokça kullanmıştır. Suyûtî ise delilde ihtimâlin istişhâda engel olduğuna dair kuralı Ebû Hayyân’a nispet etmiş, Enbârî’nin konu hakkındaki görüşlerine eserinde yer vermemiştir.

İhtimâl ifade eden bütün deliller şiir veya nesir fark etmeksizin nahiv âlimleri tarafından kati bir delil olarak görülmemiştir. Fakat ihtimâl sebebiyle şahid kabul edilmeyen deliller aynı konudaki başka delilleri olumsuz yönde etkilememiştir. Ayrıca söz konusu dilsel materyaller farklı konularda hüccet kabul edilmiştir.

Gramer âlimleri delilin reddini gerektirecek ihtimâlin güçlü olması ve uzak ihtimâllerin dikkate alınmamasına dair fikir beyan etmişlerdir. Fakat kanaatimize göre bu konuda objektif kriterler belirlenemediğinden dilciler arasında delilin ihtimâl ifade edip etmediğine yönelik tartışmalar yaşanmıştır. Hatta ihtimâl şartına çok önem veren Ebû Hayyân bile eleştiriye maruz kalmıştır. Zira konuya dair verdiği örnekte ihtimâlin olmadığına yönelik açıklamalar yapılmıştır. Kanaatimize göre bu durum ise “*Dilsel delillerde ihtimâlin olması onunla istişhâdı engeller.*” kaidesi altında yapılan açıklamaların aslında nahiv âlimlerinin meselelere subjektif yaklaşımlarının bir sonucudur.

Kaynakça

- Abdurrahmân, Arafa Abdulhakîm Ahmed. “Revâfi‘u’l-ihimâl fi’n-nahvi’l-‘Arabî”. *Havliyyetü Külliyyeti’l-Luğati’l-‘Arabiyye* 12/24 (2020), 12105-12184. <https://doi.org/10.21608/bfag.2020.132594>
- Afgânî, Saîd. *fi Usûli’n-nahv*. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1987.
- Alî, Muhsin Hüseyin. “el-İhtimâl fi’l-cümleti’l-‘Arabiyye”. *Mecelletü Câmi‘ati Bâbil* 9/1 (2004), 1-26.
- Âli Mûsâ, Said b. Muhammed b. Alî - Mûsâ el-Edbeî, Abdulğani Şevkî. “et-Te’vîlü’n-nahvî ‘inde İbn Cinnî fi’l-Fesr Şerhu İbni’l-Cinni’l-Kebîr ‘alâ Dîvânî’l-Mütenebbî”. *Mecelletü Câmi‘ati Tayyibe* 22 (2019), 138-170. <https://doi.org/10.22373/lv.v9i2.6743>
- Antono, İrfân. *Mefhûmu’t-te’vîl fi ‘ilmi’n-nahv*. Yogyakarta: Câmi‘atü Suna Kâlicâkâ, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *el-Mekâsidü’n-nahviyye fi şerhi şevâhidi şürûhi’l-Elfiyye*. thk. Alî Muhammed Fâhir, Ahmed Muhammed Tevfik es-Sûdânî. 4 Cilt. Kahire: Dâru’s-Selâm, 2010.
- Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer b. Bâyezîd. *Hizânetü’l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni’l-‘Arab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kâhire: Mektebetü’l-Hancî, 1997.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta‘rifât*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2000.
- Ebû Alî el-Fârisî, Hasen b. Ahmed. *Şerhu’l-ebiyâti’l-müşkileti’l-i‘râb fi’ş-şi‘r*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1988.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî. *el-Bahru’l-muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1999.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî. *et-Tezyîl ve’t-tekmîl fi şerhi kitâbi’t-Teshîl*. thk. Hasen Hindâvî. 14 Cilt. Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1997.
- Ebû Sülmâ, Züheyr b. Rabia. *Dîvânu Züheyr b. Ebî Sülmâ*. thk. Alî Hasen Fâûr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1988.
- Ebü’l-Mekârim, Alî. *Usûlü’t-tefkîri’n-nahvî*. Kahire: Dâru Ğarîb, 2006.
- Ebyârî, Alî b. İsmâîl. *et-Tahkîk ve’l-beyân fi şerhi’l-burhân fi usûli’l-fikh*. thk. Alî b. Abdirrahmân Bessâm el-Cezâirî. 4 Cilt. Kuveyt: Dâru’d-Diyâ, 2013.

- Elmeî, Hayriyye Abdullâh Muhammed. “el-İhtimâlü'n-nahvî: Mefhûmuhû ve'l-mustalahâtü'l-mütedâhiletü me'ahu”. *Mecelletü'd-Dirâsâtü'l-'Arabiyye* 39/5 (2019), 2643-2670. <https://doi.org/10.21608/dram.2019.183066>
- Elmeî, Hayriyye Abdullâh Muhammed. *Esbâbü'l-ihimâl fi'l-hükmi'n-nahvî*. Mısır: Câmi'atü'l-Ezher, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn b. Muhammed. *el-İğrâb fi cedeli'l-i'râb ve Lüme'u'l-edille*. thk. Saîd el-Afgânî. Suriye: Matba'atü'l-Câmi'ati's-Sûriyye, 1958.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn b. Muhammed. *el-İnsâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2012.
- Ezherî, Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh. *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavdîh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000.
- Ferezdak, Hemmâm b. Gâlib b. Sasaa et-Temîmî. *Dîvânu Ferezdak*. thk. Alî Fâûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1987.
- Ferrâ, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî, Muhammed Alî en-Neccâr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru's-Surûr, ts.
- Harîrî, Ebü Muhammed Kâsım b. Alî. *Dürretü'l-ğavvâs fi evhâmî'l-havâs*. thk. Arafât Matracî. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1998.
- Hasan, Abbâs. *en-Nahvu'l-vâfi me'a rabtîhî bi'l-esâlîbi'r-refî'a ve'l-hayâti'l-lugaviyyeti'l-müteceddide*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1966.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm. *el-Kavâ'idü'l-esâsiyye li'l-lugati'l-'Arabiyye*. thk. Muhammed Ahmed Kâsım. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2012.
- Humeyd b. Sevr, Ebü'l-Müsennâ el-Hilâlî. *Dîvânu Humeyd b. Sevr*. thk. Abdülazîz el-Meymenî. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1951.
- İbn Âdil, Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî. *el-Lübâb fi 'ulûmî'l-kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavvaz. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.
- İbn Akîl, Bahâuddin Abdullâh. *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyye İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 2012.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Muhteseb fi tebyîni vucûhi şevâzî'l-kirâ'ât ve'l-îzâh*. thk. Alî en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâîl Şiblî. 2 Cilt. Kahire: el-Meclisü'l-'Alâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1999.
- İbn Düreyd, Muhammed b. el-Hasen. *İştikâk*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Evdahu'l-mesâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2011.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*. thk. Fahrüddîn Kabâve. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 1990.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Şerhu Şüzûri'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*. thk. Abdulganî ed-Dakr. Dımaşk: eş-Şeriketü'l-Müttahidetü li't-Tevzîf, 1984.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Tahlîsü'ş-şevâhid ve telhîsu'l-fevâid*. thk. Abbâs Mustafâ es-Sâlihî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1986.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr. b. Eyyûb. *İrşâdü's-salîk ilâ halli Elfiyye İbn Mâlik*. thk. Muhammed b. Avd b. Muhammed es-Sehlî. Riyad: Evdâu's-Selef, 1954.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Endelüsî. *Şerhu'l-Kâfiyeti'ş-şâfiye*. thk. Abdulmunim Ahmed Herîdî. 5 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1982.

- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Endelüsî. *Şerhu't-Teshîl*. thk. Abdurrahmân es-Seyyid, Muhammed Bedevî. 4 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 1990.
- İbn Mu'ti, Ebü'l-Hüseyn Zeynüddîn Yahyâ. *ed-Dürretü'l-elfiyye*. Kahire: Dâru'l-Fazîle, 2010.
- İbn Sâîğ, Muhammed b. el-Hasen. *el-Lemha fî şerhi'l-mulha*. thk. İbrâhîm b. Sâlim es-Sâidî. 2 Cilt. Medîne: Câmi'atü'l-İslâmiyye, 2004.
- İbn Usfûr el-İşbîlî, Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'min. *Şerhu Cümelî'z-Zeccâcî*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Vellâd, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-İntisâr li Sîbeveyhi 'ale'l-Müberred*. thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- İbn Ya'îş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Ya'îş b. Alî. *Şerhu'l-Mufasssal*. thk. İmîl Bedî Yâkub. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Mübârek b. Esîruddîn Muhammed. *el-Bed' fi 'ilmi'l-Arabiyye*. thk. Fethî Ahmed Alâeddîn. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1999.
- İbnü'l-Verrâk, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh. *İlelü'n-nahv*. thk. Mahmûd Câsim Muhammed ed-Dervîş. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- İbnü'n-Nâzım, Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed. *Şerhu İbni'n-Nâzım 'alâ Elfiyye İbn Mâlik*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü's-Şecerî, Ziyâuddîn Hibetullâh b. Alî. *Emâlî İbnü's-Şecerî*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1991.
- İbnü't-Tayyib el-Fâsî, Ebü Abdillâh Şemseddîn Muhammed. *Feyzu neşri'l-inşirâh min ravzi tayyi'l-İktirâh*. thk. Mahmûd Yûsuf Feccâl. Dubai: Dâru'l-Buhûs, 2000.
- İd, Muhammed. *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî fi nazari'n-nühât ve ra'y İbn Madâ ve dav'i'l-lugati'l-hadîs*. Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- İsâm, İsâm Muhammed Nâsır. "Min kavâ'idi't-tevcîhi'l-istidlâliyye: izâ dehal'e'd-delîle'l-ihtimâl sekata bihi'l-istidlâl". *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye* 19 (2018), 167-208.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *el-İkdü'l-Manzûm fi'l-husûs ve'l-umûm*. thk. Ahmed el-Hitm Abdullâh. 2 Cilt. Dâr el-Kütübî, 1999.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *Kitâbü'l-furûk, Envâru'l-burûk fi envâi'l-furûk*. thk. Muhammed Ahmed Serrâc, Alî Cuma Muhammed. 4 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, ts.
- Kaysî, Hasen b. Abdillâh. *İzâhu şevâhidi'l-İzâh*. thk. Muhammed Hammûd ed-Dacânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1987.
- Kazvîni, el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân. *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâğa el-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Kürâ'u'n-Neml, Alî b. el-Hasen el-Hünâi. *el-Müntehab min ğarîbi kelâmi'l-Arab*. thk. Muhammed b. Ahmed el-Umerî. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1989.
- Ma'mer b. Müsennâ, Ebü Ubeyde et-Teymî. *Nekâidu Cerîr ve'l-Ferezdak*. thk. Muhammed İbrâhîm Hûr, Velîd Mahmûd Hâlis. 3 Cilt. Abu Dabi: el-Mu'cemu's-Sekâfî, 1998.
- Muhammed el-Bâr, İbtihâl. "et-Te'vîlü'n-nahvî ve devruhû fi fehmi'n-nusûs". *Mecelletü Buhûsi Külliyyeti'l-Âdâb* 107 (2016), 3-16. <https://doi.org/10.21608/SJAM.2016.167157>
- Murâdî, Bedrüddîn Hasen b. Ümmü Kâsım. *el-Cene'd-dânî fi hurûfi'l-me'ânî*. thk. Fahrüddîn Kabâve, Muhammed Nedîm Fâzıl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Murâdî, Bedrüddîn Hasen b. Ümmü Kâsım. *Tevdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyye İbn Mâlik*. thk. Abdurrahmân Alî Süleymân. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2008.
- Müntecbüddin el-Hemedânî, Ebü Yûsuf Hüseyin b. Ebi'l-İz. *el-Ferîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Muhammed Nizâmuddîn el-Füteyyeh. 6 Cilt. Medîne: Mektebetü Dâri'z-Zamân, 2006.

- Nâzirü'l-Ceyş, Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed. *Temhîdü'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâid*. thk. Alî Muhammed Fâhir. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Radî el-Esterâbâdî, Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*. thk. Yûsuf Hasen Ömer. 4 Cilt. Bingazi: Câmi'atü Karyûnis, 1996.
- Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî. *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ şerhi'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyye İbn Mâlik*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Sâid el-Hasen b. Abdillâh. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasen Mehralî, Alî Seyyid Alî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Sümeyhîn, Bedr Sened Melih. *el-İhtimâlâtü'n-nahviyye 'inde Ebî Ca'fer en-Nehhâs fi tevcîhi's-şevâhidi'l-Kur'âniyye fi dav'i'n-nazariyyeti'l-efdalîyyeti'l-lugaviyye*. Mute: Câmi'atü Mute, Doktora Tezi, 2016.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fi usûli'n-nahv ve cedelihi*. thk. Mahmûd b. Yûsuf Feccâl. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2013.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Mekâsîdü's-şâfiyye fi şerhi hulâsati'l-Kâfiye (Şerhi Elfiyye İbn Mâlik)*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn vd. 10 Cilt. Mekke: Ma'hedü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 2007.
- Şemmerî, Ahmed b. Nezzâl. *el-İstidlâl 'inde'n-nühât*. 2 Cilt. Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 2019.
- Şürrâb, Muhammed b. Muhammed Hasen. *Şerhu şevâhidi's-şîriyye fi ümmâti'l-kütübi'n-nahviyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2007.
- Temizer, Aydın. "Arap Dilinde Tazmin". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (2010), 81-96.
- Ümeyyî b. Ebi's-Salt, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ebî Rabîa. *Dîvânu Ümeyyî b. Ebi's-Salt*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1934.
- Ünverdi, Şehmus. *Arap Dili Nahvinde Te'vîl*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Ünverdi, Şehmus. "Kaide Dışı Kullanımların Kaide altına Alınması: Nahvî Tevîl". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (2021), 111-131. <https://doi.org/10.21733/ibad.890117>
- Üşmûnî, Nûruddîn Alî b. Muhammed. *Menhecû's-sâlik ilâ Elfiyye İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Yakûb, İmil Bedî. *el-Mu'cemu'l-mufassal*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Yâsir, Alî Şedhân. "İhtimâlü'n-nahvî ve eseruhû fi'l-ma'ne'l-Kur'ânî". *el-Mecelletü'd-Düveliyye li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye* 35 (2022), 14-29. <https://doi.org/10.33193/IJoHSS.35.2022.429>
- Yüksel, Ahmet. "Arap Dilinde Tazmin". *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (2002), 127-132.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *Hurûfu'l-me'ânî ve's-sifât*. thk. Alî Tefvîk. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Mufassal fi san'ati'l-i'râb*. thk. Alî Ebû Milhim. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993.